

המצרי הבוספורוס לימין משה

עלייה, התיישבות
ושכונות ספר:
יהודי תורכיה בירושלים

ראובן גפני

משפחה יהודית בתורכיה, סוף המאה ה־19

אחוזים בודדים מכלל יהודי תורכיה. הקהילה התורכית הפעילה מוסדות שונים שטיפלו בענייני רווחה, חינוך וצורכי הציבור הדתיים והמסורתיים. בראש הקהילה הועמד מאמצע המאה ה־19 ה"חכם באשי", ששימש נציג כלל היהודים באימפריה העות'מאנית בפני הסולטאן וממשלתו. פרט לחכם באשי פעלו בקהילות השונות רבנים מקומיים, שהיו אחראים לנעשה בקהילותיהם.

"המכבי קושטא" ל"נאמני ציון"

הביטויים הראשונים לחזירתה של התנועה הציונית לתורכיה היו הקמתם של כמה אגודות צעירים וסטודנטים בעלי אופי ציוני, שהוקמו בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20. האגודות היו קשורות בחלקן ל"חובבי ציון", ובחלקן פעלו במסגרת אגודות ספורט. הבולטת והידועה בהן הייתה "מכבי קושטא", שאף קיימה קשרים ענפים עם אגודות ספורט ציוניות בארץ ישראל ובאירופה. בשנת 1913 נמנו עם חברי "מכבי קושטא" כ־5,000 פעילים שפעלו ב־11 סניפים שונים, והאגודה אף ניסתה לרכוש חולצות אחידות וזהות לאלו של קבוצת "מכבי תל אביב..." בעשורים הראשונים של המאה ה־20 הוקמו כמה ארגונים ציוניים באיסטנבול, בין היתר בשל שהותם במקום של אישים ציוניים דוגמת דוד בן־גוריון, יצחק בן־צבי ואחרים, ששהו באיסטנבול במהלך מלחמת העולם הראשונה. במלחמה ולאחריה פעלה בתורכיה לשכה ארץ ישראלית לעידוד העלייה לארץ, שבמסגרתה פעלו תקופות קצרות גם יוסף טרומפלדור וזאב ז'בוטינסקי. ואולם, באותן השנים הייתה עליית היהודים מתורכיה לארץ ישראל מועטת באופן יחסי, ובשנים 1919-1931 עלו בסך הכול כ־1,800 יהודים.

פסיפס עות'מאני־עדת

באזור הקרוי כיום "תורכיה" חיו יהודים כבר מן התקופה הביזנטית, ואולי אף קודם לכן. דומה כי יישוב יהודי זה לא פסק מאז, אך במאות השנים האחרונות השתנה אופיו במידה ניכרת, בעיקר לאחר גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל. הקהילות היהודיות הגדולות פעלו בעיקר במספר ערים גדולות: באיסטנבול, באיזמיר, באדירנה ובבורסה, ובמקביל התפתחו חיי קהילה יהודיים לאורך מאות שנים גם במספר רב של עיירות קטנות. במקביל להתפתחותה של קהילת יהודי תורכיה, התפתחו במזרח תורכיה ובדרומה קהילות יהודיות נוספות: באורפה, בדיארבקר, בג'רמק, בקמישלי ובמקומות נוספים. ואולם קהילות אלו השתייכו ברובן לעדה הכורדית, או לאזורי ההשפעה של יהודי חלב ודמשק.

הבסיס ההיסטורי של יהדות תורכיה המסורתית היו היהודים ה"רומניוטים", שנקראו כך על שום מוצאם וכפיתותם המקורית לאזורי ההשפעה של האימפריה הרומית. אלו דמו במנהגיהם ובאופיים הדתי לקהילות הרומניוטיות בארצות הבלקן ובדרום אירופה, ובשנת 1176, כשהגיע הנוסע בנימין מטודלה לתורכיה, מצא בה 2,555 יהודים רומניוטים. אליהם הצטרפו במאה ה־13 וה־14 יהודים מאזורים נוספים, ממרכז אירופה, ממערבה ומקהילות שונות באיטליה.

מבנה זה של קהילת יהודי תורכיה השתנה באופן ניכר במאה ה־16 וה־17, בעקבות גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל והתיישבותם גם בחצי האי התורכי. במאות השנים הבאות הפכו היהודים ה"ספרדים" לרוב מניינה ובניינה של יהדות תורכיה, ולמרות שבכמה מן הערים המשיכו לפעול קהילות אשכנזיות ואיטלקיות, פעלו הן חסות הקהילה הספרדית, ובראשית המאה ה־20 מנו רק

ראובן גפני הוא עורך "עת'מול", חוקר בתי כנסת בארץ־ישראל בעת החדשה. במסגרת מחקריו עסק בתולדות העדה התורכית בירושלים.

עולים מתורכיה עם הגעתם לארץ, 1948 (ל"ט"ה)

לחומות. ראו כי טובה נחלת שבעה לשבת בה, וכי בה רבים מבני אחינו הספרדים אך אין להם בית תפילה להתכנס בו. נמנו וגמרו לבנות בו בית כנסת לתפארת. על מגרש רחב ידיים במרכז השכונה הקימו בניין גבוה ועליו בית מעוצב לתפארה.

כאמור, בשנות ה-30 גברה באופן ניכר העלייה מתורכיה לירושלים. עלייה זו לא נשאה עוד אופי פרטני כי אם כללה קבוצות משפחתיות וקהילתיות קטנות, שהתגוררו בירושלים זו בצד זו והקימו שתי קהילות קטנות ופעילות בלבה של העיר: בית הכנסת לעולי בורסה ברחוב הנביאים, שהוקם בערב פסח תרצ"ג (1933), ובית הכנסת "נצח ישראל"

שינוי של ממש בתחום זה חל החל מראשית שנות ה-30, כשבתורכיה כולה – ובייחוד בחלקה האירופי – החל מתעורר בהשפעה אירופית גל של אנטישמיות, שגרר עמו ניסיונות פגיעה, החרמות ומאסרי שווא של אישים בולטים בקהילה היהודית.

כך הכפילה העלייה את עצמה בשנים הבאות, ומשנת 1938 החלו לפעול בתורכיה גם שליחי הסוכנות היהודית ופעילי "עליה ב", שבראשם עמד חיים ברלס. אלו הגבירו עוד יותר את ממדי העלייה לארץ ישראל, בעיקר לאחר שנת 1942, שבה נכלאו גברים רבים מן הקהילה במחנות עבודה ורכוש רב הוחרם לבלי שוב. כך החלו עוד ועוד צעירים להתארגן באגודות ציוניות, שהבולטות בהן היו "החלוץ", "בית ר" ו"נאמני ציון".

"לעזרת עולים נרדפים אשר לציון נכספים": יהודי איזמיר ובורסה בירושלים

עד ראשית המאה ה-20 הייתה עלייתם של היחידים מתורכיה לירושלים בעלת מאפיינים מסורתיים מובהקים: חלק ניכר מן העולים היו באים בימים ותלמידי חכמים, שהגיעו לארץ ישראל על מנת ללמוד ולהתפלל בה, לעתים גם על מנת להיקבר בה, ובהם היו גם קשישות ואלמנות. העולים מתורכיה במאה ה-18 עלו לרוב בספינות שעליהן 100-200 איש, והעלייה הייתה יקרה למדי משום שהעולים נדרשו לשלם מסים שונים הן בתורכיה הן בארץ ישראל.

עולים אלו התערו ללא קושי בקהילה הספרדית הירושלמית, שדמתה להם מבחינות רבות: בלשון, בלבוש, בתודעה הפוליטית ובמבנה בקהילתי. על השתלבותם של העולים מתורכיה מעידה גם העובדה שבמהלך המאה ה-19 מונו שלושה רבנים שונים יוצאי תורכיה לתפקיד ה"ראשון לציון" בארץ ישראל. עם זאת, חלק מן העולים מתורכיה שמרו בכל זאת על מאפיינים ייחודיים, וכך הוקם "בית הכנסת האיסטנבולי" כחלק ממערך "ארבעת בתי הכנסת הספרדיים" ברובע היהודי. מאוחר יותר, עם הקמתה של שכונת נחלת שבעה, הוקם בה בית כנסת ספרדי ראשון בשנת 1888, ושמו המקורי היה "ק"ק איסטנבוליס". בין האישים שהביאו להקמתו היו הרב נסים לוי והרב שמואל קמחי מאיסטנבול, ולצורך בניית בית הכנסת נשלח לאיסטנבול שד"ר מיוחד – ר' יוסף חיים שרים. את הקמתו של בית הכנסת האיסטנבולי בנחלת שבעה תיארו צאצאיהם לימים כך:

בל"ג בעומר של שנת תר"ל יצאו שבעה מיושבי החומות וקנו חלקת אדמה מחוץ לחומות עליה הקימו לימים את שכונת נחלת שבעה. עשר שנים לאחר מכן עלו לארץ שלשה גברים, והם ר' יצחק רפאל יצחקי, ועל שמו קרוי המקום, ועמו ר' נסים לוי ור' שמואל קמחי, מגלות הממלכה העותומאנית (תורכיה-יון), ובחרו לדור מחוץ

שהוקם בעיקר על ידי יוצאי העיר איזמיר בשנת 1938, במזרחה של שכונת מחנה יהודה (רח' יוסף בן מתתיהו). את בית הכנסת הקטן של עולי בורסה הקימו בין השאר בני משפחות בנמלך, סבן ופלג'י, בחדר קטן שהוענק לעולים ככל הנראה בהשתדלות הרב הראשי הספרדי, יעקב מאיר, על מנת שישמש להם מקום מפגש ובית תפילה. כמה מספרי התורה של בית הכנסת הובאו היישר מבית הכנסת "גירוש" בבורסה, ואחרים הובאו בהמשך, בזמן מלחמת העצמאות, מקבר רחל ומבית הכנסת האיסטנבולי ברובע היהודי, על ידי כמה מבני הקהילה ששימשו עד אז גבאים במקומות אלו. בקדמת בית הכנסת קבעו לימים בני הקהילה חלק קטן מרצפת בית הכנסת "גירוש" בבורסה, שכיום אינו משמש עוד בתפקידו. על הקיר בבית הכנסת מונצחים 15 מייסדי בית הכנסת "שיסדו והקימו בשנת תרצ"ג את בית הכנסת, לקרב לבבות אחים, לתרום ולהתרים, לעזרת עולים נרדפים אשר לציון נכספים". בית הכנסת פעיל עד היום בשבתות, ואולם בין באיו רק מעטים מצאצאי עולי בורסה, וכיום מתנהלת התפילה במקום בנוסח "ספרדי ירושלמי" רגיל ולא בנוסח התורכי המסורתי.

מגילת אסתר מעוטרת מתורכיה (אוסף משפחת גרוס, תל אביב)

התיבה בבית הכנסת
ביקור חולים, איזמיר,
סוף המאה ה־19
(צילום: לורנס זלצמן ©)

עלה ויטאל ארצה והפך עד מהרה לדמות מוכרת; הוא התארח פעמים רבות ברדיו, והקלטות שונות של תפילותיו והופעותיו נשמרות עד היום בארכיוני "קול ישראל" והפונותיקה הלאומית. ב"נצח ישראל" שימש ויטאל חזן במשך כעשר שנים, תוך שהוא משמר את נוסח התפילה התורכי המסורתי במקום. לאחר כמה שנים עבר לשמש חזן של בית הכנסת הסמוך והמתחרה – בית הכנסת של עולי בורסה...

העלייה הגדולה ויישוב ימין משה

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה התרחשה העלייה הגדולה ביותר מתורכיה לארץ, כאשר בתוך כארבע שנים (1948-1951) עלו ארצה כ־34,000 עולים, שרבים מהם התיישבו בירושלים.

בירושלים גילו העולים עד מהרה כי אין די מקומות מגורים המוכנים בעבורם, ואולם בשל העובדה שעולי תורכיה היו בין הראשונים שהתיישבו בעיר מיד לאחר המלחמה, זכו הם לדירות טובות באופן יחסי, אם כי בשכונות ששכנו על קו הגבול העירוני, דוגמת ממילא וימין משה. אחרים מקרב

חמש שנים מאוחר יותר הוקם בית הכנסת "נצח ישראל", בין השאר בידי בני משפחות בן שוהם, בן אדרת, קריספין ופילאס. בית הכנסת הוקם כאמור בשכונת מחנה יהודה, שבה התגוררו במחצית הראשונה של המאה ה־20 בני כמה וכמה עדות מזרחיות שונות, זו בצד זו. בית הכנסת פעל במתכונתו ה"תורכית" במשך עשרות שנים, ובין המתפללים בו היה למשך תקופה קצרה גם רבנו יום טוב פוליטי, סוחר ואיש עסקים מצליח מאיזמיר. בתקופת מלחמת העולם השנייה גויס פוליטי לצבא הטורקי בכפייה, אך סייע בהברחת יהודים מאירופה לארץ ישראל דרך איזמיר, כאשר רבים מן הפליטים הוא משכן זמן מה בבתי השונים, בעיר מגנזיה ובאיזמיר. משפחתו של רבנו פוליטי עלתה ארצה באמצע שנות ה־40, ואולם הוא עצמו הגיע ככל הנראה מעט מאוחר יותר.

גם הפייטן הראשי של בית הכנסת, משה ויטאל, היה דמות מוכרת באיזמיר. ויטאל אמנם נולד בעיר מגנזיה בשנת 1899, אבל כבר בצעירותו עבר לאיזמיר והשתלם אצל הרב יצחק אלגאזי, מגדולי הפייטנים התורכים, והפך לפייטן מוכר ואהוב בבתי הכנסת השונים בעיר. בשנת 1939

- לעיון נוסף:
1. ר' גפני, בית תפילה: בתי כנסת חבויים בלב ירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 41-7, 70-64, 185-177.
 2. א' יפה, ימין משה: סיפורה של שכונה, ירושלים 1985, עמ' 70-58.
 3. מ' פלקון (עורך), יהדות תורכיה והצינונות, ירושלים תש"ס.
 4. ש' תובל, הקהילה היהודית באיסתאנבול 1992-1948, ירושלים תש"ד.

סיור

בעקבות עולי תורכיה בירושלים

נתחיל את סיורנו ברח' מעלות בנחלת שבעה, שבו הקימו כמה מיוצאי תורכיה ב־1888 את בית הכנסת "אהל יצחק", שנודע במקור כק"ק איסטנבוליס. מנחלת שבעה נצא לרח' יפו, ונתקדם עליו מערבה כמה מאות מטרים, עד לפנייה ימינה ברח' ולנברג. מרח' ולנברג ניכנס שמאלה לתוך החצר הגדולה שמשמאלנו; בקצה המרוחק פועל מאז שנות ה־30 בית הכנסת הזעיר "עולי בורסה", שאליו ניתן להיכנס בשבתות ובחגים או בתיאום מראש. נצא לרח' הנביאים, נפנה שמאלה, ובמפגש עם רח' יפו נפנה ימינה. נתקדם כ־200 מ' ונפנה ימינה לרח' יוסף בן מתתיהו. מצד שמאל לנו, לאחר כמה עשרות מטרים, נראה את פתח בית הכנסת "נצח ישראל" שהקימו עולי איזמיר ב־1938. בית הכנסת סגור בשל שיפוצים ועתידי להיפתח בחודשים הקרובים מחדש.

בית הכנסת נצח ישראל, שכונת מחנה יהודה

בני העדה שוכנו באותן השנים בכפר עין כרם, שהתפנה קודם לכן מתושביו הערבים.

תנאי החיים בשכונות הגבול היו קשים מאוד בשנות ה־50, והגוף שדאג לרבים מן העולים היה "ועד עולי תורכיה", שבראשו עמד יוסף מלכי, שהתגורר מול בית הכנסת הספרדי הגדול של ימין משה. מלכי עמד בקשר עם אנשי הסוכנות והממשל בירושלים, והצליח למצוא דירות לרבים מן העולים – אם כי לא בהכרח דירות בטוחות ומוגנות דיין מיריות הירדנים, הניצבים על חומת העיר העתיקה, הסמוכה לימין משה.

ואולם, למרות הקשיים התארגנה הקהילה התורכית בימין משה ובממילא בתוך שנים אחדות, ומטבע הדברים אף הקימה במקום את המוסדות הנדרשים: מכולת, בית מרחץ ומקווה, וכמובן גם בתי כנסת אחדים: "דורש שלום" בשכונת ממילא (שלאחר פינוי השכונה עבר לפעול ברח' כורש במרכז העיר), ובית הכנסת הספרדי הגדול ובית הכנסת "ישמח משה" בימין משה. אלו פועלים במקומם עד היום, ומשמרים באווירתם, במנהגיהם ובנוסח התפילה הנוהג בהם את מסורתיהם של יהודי תורכיה, שעלו ארצה מאיזמיר, מאיסטנבול ומערים אחרות. בבית הכנסת "ישמח משה" אף ניתן לראות פריטים אחדים שהובאו מבתי הכנסת של איזמיר, המשמשים בתפקידם עד היום – פרוכת לארון הקודש, לוח תפילות הקבוע על הקיר, ספרי תורה נושנים ועוד. גם באזכרות בבתי הכנסת בחגים, מתחילים הגבאים המקומיים דווקא מאזכור שמם של כמה רבנים הזכורים לאנשי בתי הכנסת מערי הולדתם. שכונת ימין משה פנתה ממרבית תושביה הוותיקים לאחר מלחמת ששת הימים, על מנת לאפשר את קיום תכניתיה של העירייה לשיקום השכונה ואכלוסה מחדש. עם זאת, על אף המרחק הרב ממקום מגוריהם, ממשכים צאצאי העולים מתורכיה להפעיל את בתי הכנסת גם כיום, כשמרביתם מתגוררים הרחק מבתי הכנסת, בשכונות ואף בערים אחרות. וכך, לאחר תפילות השבת, מוגש ב"קידוש" הנערך במקום, מטבע הדברים, גם "בורקס תורכי" מקורי...

ארגז נדוניה של כלה תורכית (באדיבות אייל פרץ, "ארקאדאש" – קהילת יוצאי תורכיה בישראל)